

H.-M. ten Napel

Inleiding

Eind oktober 1990 vierde het CDA in het Haagse Congresgebouw zijn tienjarig bestaan. Bij deze gelegenheid hield premier R.F.M. Lubbers, op hetzelfde podium waar de antirevolutionaire fractieleider W. Aantjes eens zijn befaamde 'Bergrede' had uitgesproken, een opvallende rede. Tien jaar CDA, zo stelde hij, was "niet uit eigen kracht":

"De kracht kwam van Hem die ons geschapen heeft, die wereld en mens geschapen heeft. Vanaf en vanuit Hem zijn wij onderweg. Onderweg ook naar Hem die reikend aan het einde der tijden staat.. Ja, Hij die ons geschapen heeft, staat reikend naar ons aan het einde der tijden en dat geeft sturing, richting aan onze inspanningen. Dat moet geven geloof, hoop en liefde. Dat is de kern van onze C."¹

Lubbers vervolgde:

"Zo samen onderweg zijn geeft ons ook democratische bezieling. Voor God telt iedere mens, is ieder belangrijk, Hem zijn wij allen gelijk. Hem zijn wij allen lief. Ieder telt, moet tellen, dat is de kern van onze D."²

En, tenslotte:

"Samen onderweg betekent dat wij sinds de zondeval steeds weer bezig zijn te proberen kwaad te overwinnen, de gebroken wereld steeds weer zoveel mogelijk heel te maken.. Zo samen onderweg betekent geen dagdromerij, geen mooie woorden alleen, het betekent ook het zich niet neerleggen bij feiten en technische ontwikkelingen alleen. Neen, het betekent verantwoordelijk in de tijd willen staan, tastend naar mogelijkheden om richting te geven. Daar elkaar op aanspreken. Elkaar aanspreken op verantwoordelijkheid. Daar ligt de kern van onze A. De kern van ons Appel. Augustinus leerde ons: de tijden, dat zijn wij en daarmee stelde hij het primaat van onze verantwoordelijkheid: geloof, hoop en liefde vormen nooit een vrijbrief tot cynisme of fatalisme, maar altijd een opdracht tot verantwoordelijkheid."³

Deze openlijke belijdenis van de christen-democratische identiteit door

Lubbers symboliseert treffend het herwonnen zelfvertrouwen van het CDA. Want dat is vanuit politicologisch oogpunt toch het meest opmerkelijke aan dit partij-jubileum: dat het CDA er, de deconfessionalisering en ontzuiling van de laatste decennia ten spijt, in de tien jaar die sinds de fusie zijn verstreken in is geslaagd om de uit het defensief tot stand gekomen eenheidspartij om te vormen tot een offensieve, zelfbewuste politieke formatie.⁴

In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe dit het CDA is gelukt. Of, om het preciezer te formuleren: hoe kan het succes van het CDA in de jaren tachtig, dat tot uiting kwam in electoraal herstel en eenkennelijk - aansprekend ideologisch concept (van de verantwoordelijke samenleving), worden verklaard? Door anderen is rond het jubileum in dit verband herhaaldelijk gewezen op het belang van factoren als de 'neo-conservatieve' tijdgeest, het (tijdelijke) gebrek aan serieuze concurrentie van de andere grote politieke partijen en de persoon van de politiek leider van het CDA.⁵ In het onderstaande wordt, zonder overigens te willen afdoen aan de betekenis van deze 'conjuncturele' factoren, getracht een aanzet te geven tot een meer structurele verklaring voor het succes van het CDA in het afgelopen decennium. Deze structurele verklaring valt in drie delen uiteen, die hieronder elk in een afzonderlijke paragraaf worden behandeld. In de eerste plaats wordt betoogd dat de in de jaren vijftig en zestig ingezette processen van deconfessionalisering en ontzuiling, althans in het geval van orthodox-protestanten en katholieken, niet noodzakelijkerwijze hoeven te leiden tot een (volledige) sociale en/of culturele assimilatie van deze volksgroepen binnen de Nederlandse samenleving en dit tot op heden ook inderdaad niet hebben gedaan.⁶ De afwezigheid van een dergelijk automatisme vormt de eerste component van het succes van het CDA. De tweede verklarende factor schuilt in de ingrijpende karakterverandering die de confessionele partijen al in de aanloopperiode tot de CDA-fusie hebben ondergaan in de richting van wat - met enige reserve⁷ - het christen-democratische partijtype genoemd zou kunnen worden. Het derde en laatste bestanddeel van de structurele verklaring bestaat hierin, dat de traditionele verankering van de confessionelen c.q. de christen-democraten in het maatschappelijk middenveld, ondanks de veranderingen die ook hier hebben plaatsgevonden, grotendeels in tact gebleven is.

Tot besluit van de bijdrage zal kort worden stilgestaan bij de vraag welk van de constituerende groeperingen van het CDA - de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU), de Katholieke Volkspartij (KVP) en de groep van de rechtstreekse leden - het meest van het succes lijkt te hebben geprofiteerd. Tevens worden enkele relativerende kanttekeningen geplaatst bij de paradoxale *revival* van de christen-democratie in de jaren tachtig.

1. Protestanten en katholieken tussen ontzuiling en assimilatie

De huidige positie van het CDA kan niet goed los worden gezien van de verstrekkende sociaal-culturele veranderingen, die zich in Nederland na de oorlog hebben voltrokken. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw tot na het midden van de twintigste eeuw heeft het beeld van de Nederlandse samenleving in het teken gestaan van wat 'verzuiling' is gaan heten.⁸ In het bijzonder de katholieke, orthodox-protestantse en socialistische volksgroepen verenigden zich in deze periode in enkele geïntegreerde, maar onderling sterk van elkaar gescheiden complexen van maatschappelijk-politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag.⁹ Van de partijen die uiteindelijk zijn opgegaan in het CDA maakte de KVP - evenals de vooroorlogse Roomsche Katholieke Staatspartij (RKSP) - deel uit van de katholieke zuil,¹⁰ terwijl de ARP en de CHU beide tot de protestants-christelijke zuil behoorden. De ARP was de partij van het gereformeerde deel van die zuil.¹¹ De CHU daarentegen was overwegend hervormd van karakter.¹² Geen van de drie partijen was, zoals het huidige Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), op een confessie - een kerkelijke geloofsbelijdenis - gebaseerd. Wanneer zij in deze bijdrage, bij gebrek aan een betere aanduiding en om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de in de historische en politicologische literatuur gangbare terminologie, niettemin als 'confessionele' partijen worden aangeduid, is dat dan ook in de ruimere betekenis van politiek-godsdienstige partijen tot welke men primair toetrad op grond van het feit dat men tot een bepaalde zuil en/of kerkelijke gezindte behoorde.¹³

Onder invloed van ingrijpende kerkelijke, theologische, maatschappelijke en politieke veranderingen sloeg de verzuiling in de loop van de jaren vijftig en zestig geleidelijk om in deconfessionalisering en ontzuiling.¹⁴ Als zuilgebonden confessionele partijen ondervonden ARP, CHU en KVP hiervan tamelijk direct de gevolgen. De een na de ander raakten zij in een identiteitscrisis, die zich spoedig ook in electorale termen uitte. In een tijdsbestek van negen jaar, tussen 1963 en 1972, werd zowel de KVP als de CHU vrijwel gehalveerd. De ARP bleef in deze jaren weliswaar tamelijk stabiel, maar was tussen 1948 en 1963 in opeenvolgende verkiezingen reeds zo'n kwart van haar aanhang kwijtgeraakt. De ontwikkeling van de ledentallen van ARP, CHU en KVP in de naoorlogse periode spreekt eveneens duidelijke taal. De KVP zakte terug van 409.000 leden in 1948 naar 49.000 in 1980, de ARP van 103.000 in 1950 naar 54.500 in 1980 en de CHU van circa 50.000 leden in 1947 naar 26.000 in 1979. De KVP kende vooral een drastische daling van het ledental in de periode 1966-1968; bij de ARP en de CHU verliep de afkalking van het ledenbestand geleidelijker. De uiteindelijke resultaten ontliepen elkaar echter niet veel.¹⁵ De drie partijen leken al

met al in de jaren zestig en zeventig in hun oude vorm te hebben afgedaan. Wilden de confessionelen naast socialisten en liberalen een hoofdrol kunnen blijven spelen in de Nederlandse politiek, dan was de formulering van een passend antwoord op de fundamentele maatschappelijke veranderingen geboden.

De noodzaak van een dergelijk antwoord werd, in elk geval binnen ARP en KVP, al voor de historische Tweede Kamerverkiezingen van 1967 ervaren. Bij deze verkiezingen verloren de drie confessionele partijen hun gezamenlijke Kamermeerderheid, waarover zij sinds de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 vrijwel onafgebroken hadden beschikt. Zo was, in een poging de christelijke politiek nieuw leven in te blazen, door AR-partijvoorzitter W.P. Berghuis tussen 1956 en 1966 bij herhaling aangedrongen op de vorming van een protestants-christelijke volkspartij van (met name) ARP en CHU. En reeds in 1966 had een twee jaar daarvoor door de KVP ingestelde Structuurcommissie zich in het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* uitgesproken voor een onderzoek naar de mogelijkheden om tot bredere, algemeen-christelijke partijvorming te komen. Wel kan worden gesteld, dat de verkiezingsuitslag van 1967 de *definitieve* aanzet heeft gegeven tot de eerste officiële besprekingen over samenwerking tussen de drie confessionele partijen in de zogeheten Groep van Achttien.¹⁶ In een latere fase van het fusieproces gaven de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 belangrijke impulsen om deze besprekingen met kracht voort te zetten en verder uit te bouwen. Het (dreigend) machtsverlies, waarmee de confessionele partijen zich in de jaren zestig en zeventig geconfronteerd zagen, is op zich echter onvoldoende om te verklaren waarom uiteindelijk in 1980 een *christen-democratische* partij werd opgericht. Hiervoor moeten tevens de motieven in ogenschouw worden genomen waardoor de voorstanders van maatschappelijk-politieke organisaties op katholieke en protestants-christelijke grondslag oorspronkelijk werden gedreven. In de literatuur over verzuiling is, naast andere zaken,¹⁷ vanouds vooral het emancipatiemotief bij de 'verzuilers' sterk aangezet. De verzuiling is in deze optiek een onderdeel van een emancipatieproces, van een streven van maatschappelijk achtergestelde groepen naar een gelijkwaardige plaats in de samenleving. Het beklemtonen van dit motief maakt niet alleen de oprichting van christelijke organisaties aan het einde van de vorige eeuw begrijpelijk, maar verklaart in beginsel ook de in de jaren vijftig en zestig ingezette processen van deconfessionalisering en ontzuiling. Op het moment immers dat, zoals bij de katholieke en orthodox-protestantse volksgroepen in de naoor-logse periode, de emancipatie het stadium van haar voltooiing heeft bereikt, zou de liquidatie van de (in deze gedachtengang speciaal daarvoor in het leven geroepen) organisaties op levensbeschouwelijke grondslag een aanvang

kunnen nemen. Aan deze benadering kleven echter ook bepaalde bezwaren. Het belangrijkste is wel dat, hoewel het op zich aannemelijk is dat het emancipatiemotief in meerdere of mindere mate een rol heeft gespeeld, het in elk geval niet het *enige*, en mogelijk zelfs niet het belangrijkste motief achter de verzuiling is geweest. In werkelijkheid ligt een complex van motieven aan dit fenomeen ten grondslag.¹⁸ Naast het emancipatiemotief dient daarbij onder andere te worden gedacht aan de in orthodox-protestantse en katholieke kring levende idee van 'de ere Gods', die de leden van deze zuilen op zoveel mogelijk terreinen van het leven - en derhalve ook van het maatschappelijk-politieke leven - tot uitdrukking wilden brengen.¹⁹ Door beide volksgroepen werd het evangelie in beginsel relevant geacht voor alle sectoren van de samenleving en werden christelijke organisaties, zeker aanvankelijk, beschouwd als geschikte instrumenten om een (her-)kerstening van de samenleving te bewerkstelligen.

2.1 Orthodox-protestanten

Laatstgenoemd motief achter de verzuiling wordt, anders dan de titel zou doen vermoeden, in de bekende dissertatie *De emancipatie der gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* van J. Hendriks uit 1971 terdege onderkend. Na in het begin van dit boek de bezwaren die in algemene zin zijn verbonden aan het buiten beschouwing laten van 'geloofsfactoren' te hebben onderschreven, besteedt Hendriks bij de beschouwing van de doeleinden van de gereformeerden uitdrukkelijk tevens aandacht aan de religieuze.²⁰ Ook wanneer hij komt te spreken over de politieke strijd van deze volksgroep.²¹ Hendriks karakteriseert de gereformeerden als een 'emancipatieminoriteit'. Binnen dit type zijn echter volgens hem twee extremen te onderscheiden: het 'assimilatie'-type dat streeft naar volledige assimilatie binnen de betreffende samenleving en het 'pluralistische' type dat streeft naar integratie binnen de betreffende samenleving onder handhaving van de eigen identiteit.²² De gereformeerden behoren volgens hem tot dit laatste type. Hendriks onderscheidt vier fasen in de ontwikkelingsgang van deze volksgroep. De eerste fase (1860-1880) was die van 'bewustwording' en 'agitatie'. Fase twee (1880-1920) werd gekenmerkt door 'organisatie' en 'confrontatie'. De derde fase (1920-1950) was die van 'bereikte doeleinden'. De 'integratie in de grotere samenleving' voltrok zich in de vierde en laatste fase (na 1950).²³ Relevant is hier de vraag of dit proces zal uitmonden in een volledige sociale en/of culturele assimilatie van de gereformeerden. Volgens Hendriks niet, althans niet per definitie. Pluralistische emancipatiegroeperingen als de gereformeerden hebben als één van hun centrale doelen het verkrijgen van het recht

als groep te blijven bestaan. Kenmerkend voor dergelijke minoriteiten is dan ook, dat een geslaagde emancipatie wel leidt tot een sterke vermindering van de interne integratie en als regel zelfs tot desintegratie van de 'specifieke emancipatie-instituten', maar niet automatisch tot volledige assimilatie van de groep binnen de samenleving. Hendriks anno 1971:

"Het verkeren in de vierde fase van de emancipatie zal.. leiden tot een steeds kritischer opstelling ten opzichte van de *christelijke organisaties*. De oude emancipatieargumenten zullen steeds minder aanspreken.. Dit betekent overigens bepaald niet dat de christelijke organisaties door deze ontwikkeling na kortere of langere tijd min of meer 'automatisch' zullen verdwijnen. Dit ligt althans niet in het proces besloten daar deze organisaties, in ieder geval een aantal daarvan, niet alleen de consequentie waren van het streven naar emancipatie en de negatieve houding van *outgroups*. Zij ontstonden ook omdat het evangelie relevant werd geacht voor alle sectoren van de samenleving en men van mening was dat voor de doorwerking van bepaalde evangelische noties christelijke organisaties noodzakelijk waren. Aan de juistheid van dit laatste moge in toenemende mate getwijfeld worden, voor het beginsel dat het evangelie 'voor alle terreinen des levens' relevant is, geldt dat niet, in ieder geval veel minder."²⁴

Op deze wijze wordt verklaarbaar waarom de gereformeerden in de jaren zestig en zeventig, ondanks de inmiddels bereikte voltooiing van hun emancipatie, de ARP of althans de christelijke partij in het algemeen, niet per definitie uit de tijd vonden. Deze behoorde niet tot de 'specifieke emancipatie-instituten'.

Hetzelfde gold waarschijnlijk in nog sterkere mate voor de christelijk-historischen, die vanaf het begin minder op emancipatie gericht zijn geweest dan de antirevolutionaire 'kleine luyden'. Van de aanvankelijk enigszins ambivalente opstelling van deze groepering jegens maatschappelijk-politieke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag, is - althans in het geval van de CHU - later weinig meer te bespeuren geweest.²⁵

2.2 Katholieken

Ook onder de katholieken, tenslotte, zijn godsdienstige motieven aanwezig geweest. Dit wordt door J.M.G. Thurlings in zijn studie *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, dat ongeveer gelijktijdig met de dissertatie van Hendriks in 1971 verscheen maar onafhankelijk daarvan tot stand kwam, erkend:

"De theorie van relatieve maatschappelijke deprivatie (kan) slechts een zeer gedeeltelijke verklaring.. geven voor het proces

der katholieke verzuiling. Wie dit proces wil begrijpen, zal in de maatschappelijke achterstelling van de katholieken wel een ondersteunende factor vinden, waardoor in het bijzonder de lotsverbondenheid, de solidariteit en het enthousiasme der geloofsgenoten werden versterkt, maar niet de uiteindelijke verklaring.

Die laatste schijnt veeleer te liggen in het streven van de katholieken als confessionele minderheid om de integriteit van hun geloof en de autonomie van hun kerk tegen bedreigingen vanuit de omgeving te beschermen.²⁶

In de worsteling om zich als religieuze groepering te handhaven binnen de plurale Nederlandse maatschappij hebben de katholieken volgens Thurlings een geschiedenis doorlopen welke eveneens ruwweg in vier fasen kan worden onderverdeeld. In de eerste fase (1600-1795) scholen zij als achtergestelde minderheidsgroepering samen teneinde zich onder de protestantse dominantie staande te houden. In de daarop volgende periode (1795-1860) emancipeerde de katholieke bevolkingsgroep zich geleidelijk in de liberale democratie. In de derde fase (1860-1954) vond de katholieke verzuiling plaats. In 1954, tenslotte, begon de vierde fase, waarin de ontzuiling op gang kwam.²⁷ Volgens Thurlings zien ook de katholieken zich geconfronteerd met de vraag of zij van een pluralistische een assimilerende minderheid zullen worden die tenslotte zal opgaan in een secularistische mens- en maatschappijbeschouwing, ofwel dat zij iets van de eigen identiteit zullen handhaven.²⁸ Een eenduidig antwoord biedt Thurlings niet, maar gelet op de hierboven geconstateerde aanwezigheid van godsdienstige motieven bij de katholieke 'verzuilers' lijkt ook hier een volledige sociale en/of culturele assimilatie geen wetmatigheid.

Wel rijst in dit verband de vraag waarom, zoals hieronder nog nader zal worden betoogd, in katholieke kring de 'deconfessionalisering' van de politieke partij - dat wil zeggen het loslaten van de (exclusief) christelijke grondslag - zoveel serieuzer is overwogen dan bij orthodox-protestanten. Denkbaar is in de eerste plaats, dat in de katholieke geloofsleer de wenselijkheid dan wel de noodzakelijkheid van christelijke organisaties vanouds minder sterk aangezet is dan in het Kuypertiaanse (neo-)calvinisme van de antirevolutionaire 'kleine luyden'. In de tweede plaats is niet uitgesloten dat onder de katholieken het emancipatiemotief relatief zwaarder heeft gewogen dan onder de gereformeerden. Een derde mogelijkheid is, dat het motief van 'de ere Gods' door gereformeerden meer 'geïnternaliseerd' is. De katholieken hebben zich in dit opzicht, als in andere opzichten, vanaf het begin in belangrijke mate georiënteerd op de clerus. Toen deze onder invloed van het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965)

betrekkelijk onverwacht van positie veranderde ten aanzien van de gewenste opstelling van de katholieke in het openbare leven, raakten veel katholieken hierdoor waarschijnlijk in ernstige ideologische verwarring.²⁹

Hoe dit verder zij, het gegeven dat de in de jaren vijftig en zestig ingezette deconfessionalisering en ontzuiling, althans in het geval van orthodox-protestanten en katholieken, niet automatisch heeft geleid tot een algehele culturele en/of sociale aanpassing van deze volksgroepen binnen de Nederlandse samenleving, vormt de eerste component van de hier aangedragen structurele verklaring van het succes van het CDA in de jaren tachtig. Er was daardoor, zeker ook in de perceptie van de toenmalige partij-elites, in de jaren zestig en zeventig in beginsel een basis voor de oprichting van een nieuwe christelijk geïnspireerde partij. In het door de Groep van Achttien in 1968 uitgebrachte rapport *Evangelie en politiek* werd een dergelijke partij als volgt verdedigd:

"De concretisering van de verbinding tussen Evangelie en politiek behoeft zich dan immers niet te beperken tot de individuele meningsvorming bij die leden van de partij die zich door het Evangelie willen laten leiden - zoals in een niet-christelijke partij het geval is - maar zij kan gestalte krijgen door een collectieve bezinning binnen de partij. Die politieke meningsvorming binnen de partij kan zich bovendien voltrekken in een geestelijk klimaat dat harmonieert met de diepste levensovertuiging van de leden van de partij. Een klimaat dat een waarborg is voor de bereidheid bij de leden van de partij elkaar over en weer te confronteren met het Evangelie."³⁰

In de jaren tachtig kon het CDA om dezelfde reden in principe rekenen op een weliswaar slinkende, maar nog altijd niet te verwaarlozen 'natuurlijke achterban'.³¹

2. De karakterverandering van de confessionele beweging

In de aanloopperiode tot de CDA-fusie, zo tussen 1966 en 1980, hebben de confessionele partijen intussen een ingrijpende karakterverandering ondergaan.³² Enigszins schematiserend kan worden gesteld, dat deze gedaanteverwisseling uit drie elementen bestond. In de eerste plaats vond er een 'declericalisering' plaats, waarbij de banden tussen kerk (clerus) en politieke partij - voor zover aanwezig - verder werden losgemaakt; in het bijzonder bij de KVP. Het tweede element betrof de aanvaarding door de drie confessionele partijen van een algemeen-christelijke grondslag voor de nieuw te vormen eenheidspartij. Het derde aspect van de karakterverandering behelsde de vooropstelling binnen deze partij van de in beginsel- en verkiezingsprogramma's

neergelegde 'politieke overtuiging' als het bindende element van leden en vertegenwoordigers van de partij.

2.1 Declericalisering

Wat de declericalisering van de confessionele partijen betreft, dient te worden opgemerkt dat kerken in de periode van de verzuiling belangrijk hebben bijgedragen tot de macht van de confessionele partijen.³³ In het bijzonder gold dit voor de Gereformeerde Kerken in Nederland in relatie tot de ARP en de Rooms-Katholieke Kerk in relatie tot RKSP en KVP. Terwijl de ARP echter conform de leer van de 'soevereiniteit in eigen kring' in haar beginselprogramma's de conceptie van een kerkelijke partij afwees, was de KVP in dit opzicht wat ambivalent. In 1966 legde het hierboven reeds genoemde rapport *Grondslag en karakter van de KVP* evenwel de basis voor een radicale declericalisering van de partij, daarmee op voorhand een belangrijk obstakel voor de CDA-fusie uit de weg ruimend:

"De bepaling in het algemeen staatkundig program: 'de KVP staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de goddelijke openbaring, waarbij zij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardt', kan beter vervangen worden door een omschrijving in dezer voege dat de partij zich laat leiden en inspireren door een christelijke mens- en maatschappijbeschouwing, doch dat zij bij de bepaling van het politiek te voeren beleid onafhankelijk is van kerkelijke instanties. Want de huidige omschrijving van het algemeen staatkundig program wekt de indruk, dat de natuurwet en de openbaring zelf de inhoud van het politieke beleid bepalen en dat de partij daarbij te luisteren heeft naar de paus en bisschoppen. Het één noch het ander is waar. Ongetwijfeld zal een christenpoliticus luisteren naar elk vermaan of boodschap van kerkelijke zijde, maar hij moet zelfstandig verwerken welke toepassing daaraan gegeven kan worden of moet worden op het politieke terrein waar hij altijd samen met alle anderen moet handelen".³⁴

Indirect, dat wil zeggen via hun leden, hebben de kerken ook thans nog invloed op het CDA. De partij als zodanig bewaart over het algemeen echter een zekere afstand tot de kerken. Naast bovengenoemde ideologische overweging (de leer van de 'soevereiniteit in eigen kring'), liggen hieraan ook meer pragmatische overwegingen ten grondslag. Door de keuze voor een algemeen-christelijke grondslag zullen de leden van een christen-democratische partij in de praktijk al gauw tot verschillende kerken behoren, als gevolg waarvan de partij zich bezwaarlijk onder het leergezag van een specifieke kerk kan stellen. Illustratief voor de verwijdering tussen de kerken en het CDA - die eerder al tot

uitdrukking was gekomen in kwesties als de plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlandse bodem en het vraagstuk van de 'nieuwe armoede', en onlangs nog in de standpuntbepaling van Nederland in de Golfoorlog - is de recente uitspraak van een vooraanstaand CDA-er, dat de Nederlandse Raad van Kerken in de huidige politieke verhoudingen 'de clericale arm van Groen Links' is.³⁵

2.2 Algemeen-christelijke grondslag

Terwijl de KVP de barrière van de declericalisering reeds eigener beweging had opgeruimd voordat de besprekingen met de beide protestantse partijen in 1967 officieel van start gingen, was het belangrijkste twistpunt dat de drie partijen gezamenlijk in de aanloopperiode tot de fusie heeft beziggehouden of een 'deconfessionalisering' van hun beweging moest worden doorgevoerd. Eensgezindheid was er reeds in een betrekkelijk vroeg stadium over de wenselijkheid van een *algemeen*-christelijke partij in plaats van de drie partijen die tot dan toe naast elkaar hadden bestaan. Door de fundamentele veranderingen in de Nederlandse samenleving waren in de perceptie van menigeen in de partijtoppen de onderlinge verschillen tussen antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken minder relevant geworden. Daarentegen leek het onderscheid van de drie groeperingen tezamen met de rest van de maatschappij te zijn toegenomen. Ook de oecumene speelde hierbij een, zij het waarschijnlijk bescheiden, rol.

De grote vraag was echter of de zedelijke beginselen van het humanisme als een aan het christendom gelijkwaardige inspiratiebron erkend moesten worden. Door een dergelijke nevenschikking van inspiratiebronnen zou een 'open' partij kunnen ontstaan, waarbinnen niet alleen katholieken en protestanten, maar ook christenen en niet-christenen met elkaar zouden kunnen samenwerken.

Zowel de antirevolutionairen als de christelijk-historischen hebben een dergelijke deconfessionalisering van de beweging vanaf het begin in grote meerderheid ongewenst geacht. Binnen de KVP manifesteerden zich in dit verband echter twee stromingen. De richtingenstrijd heeft in feite voortgeduurd tot voorjaar 1975, toen D. de Zeeuw mede in verband met zijn opvattingen inzake de 'open' partij terugtrad als KVP-partijvoorzitter. Kort daarvoor waren de drie partijen tijdens een belangrijke conferentie in Woudschoten overeengekomen, dat de nieuw te vormen partij het evangelie als exclusief richtsnoer voor haar politieke handelen zou aanvaarden.

2.3 Politieke overtuiging

Nadat het principiële fundament voor het CDA op deze wijze was gelegd, werd vanuit de ARP hierop een nieuwe grondslagdiscussie aangewengeld, die de persoonlijke aanspreekbaarheid van leden en vertegenwoordigers van de nieuw te vormen partij op de ene, algemeen-christelijke basis tot inzet had. Terwijl in het eerste, hierboven behandelde debat over de grondslag de ARP en de CHU zich tegenover een deel van de KVP gesteld zagen, botsten in deze tweede discussie de KVP en de CHU met een deel van de ARP. Aan de controverser over de persoonlijke aanspreekbaarheid kwam pas een einde na de verschijning, in 1978, van het door een commissie onder leiding van de voormalige CHU-voorzitter O.W.A. Baron van Verschuer uitgebrachte *Rapport grondslag en politiek handelen*. In dit rapport, dat als een van de basisdocumenten van de fusie kan worden beschouwd, wees de commissie de discussie over de vraag of een niet-christen lid of vertegenwoordiger van het CDA kan zijn af op principiële gronden:

"Mede geleerd door de ervaringen, menen wij dat het belangrijkste bindende element waardoor het CDA een partij is, gevormd wordt door de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand komt."³⁶

En:

"Het kan zijn dat mensen die zichzelf niet als christen willen aanduiden daar ja op zeggen. Het kan ook zijn dat mensen die zich wel zo willen noemen, dat niet aanvaarden kunnen."³⁷

Op basis van deze zogeheten 'antwoord-filosofie' kan het CDA zich, meer dan zijn drie voorgangers, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke positie richten tot de gehele Nederlandse bevolking en in zijn politieke werk bovendien een zekere afstand bewaren tot de kerken. Tot de partij, zo is de gedachte, treedt men niet langer toe op grond van het feit dat men tot een bepaalde zuil of kerkelijke gezindte behoort. Men treedt tot het CDA toe op eigen gezag, omdat men zich kan vinden in de in beginsel- en verkiezingsprogramma's van de partij neergelegde 'politieke overtuiging' en aanvaardt dat de kern hiervan wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan het evangelie.

Alles bijeengenomen kan gesteld worden, dat de karakterverandering die de confessionele partijen hebben doorgemaakt tussen 1966 en 1980 er een was in de richting van wat men - met enige reserve³⁸ - zou kunnen noemen het (Europese) christen-democratische partijtype. Een christen-democratische partij kan immers worden omschreven als een partij die op rechtstreekse wijze - zonder bemiddeling door kerken of

kerkelijke instanties - politiek wil bedrijven vanuit een (algemeen-)christelijke inspiratie en zich daarbij in beginsel richt tot de gehele bevolking, zonder onderscheid naar sociale klasse of godsdienstige overtuiging.³⁹ Ook qua politieke koers vertoont het CDA in toenemende mate gelijkenis met christen-democratische partijen, die in het algemeen worden gekenmerkt door wat reeds in 1957 door M.P. Fogarty werd omschreven als een streven naar 'katholiciteit':

"They are trying to create a broad synthesis incorporating and bringing into perspective elements which tend, Christian Democrats would say, to be one-sidedly emphasized in the traditions of conservatism or liberalism or socialism; together with certain other federalist or 'pluralist' ideas which are the characteristic contribution of the Christian social movement itself. It is this catholic, synthetic view which makes the Christian Democratic parties - for instance - tend to appear at or about the centre of the political stage."⁴⁰

De totstandkoming van het CDA in 1980 bracht niet onmiddellijk het nieuwe elan waarop door zijn protagonisten was gehoopt. Achteraf bleek echter met de karakterverandering van de confessionele beweging een deugdelijke basis te zijn gelegd voor de *revival* van de christen-democratie in de jaren tachtig. Het jaar 1983 markeert in dit opzicht de omslag.⁴¹ In dat jaar kwam de tijdens het fusieproces op gang gekomen discussie over de vraag welke elementen van het antirevolutionaire, christelijk-historische en rooms-katholieke erfgoed nog bruikbaar waren en welke concepties als achterhaald konden worden aangemerkt, in een stroomversnelling.⁴² De discussie mondde via belangrijke partijnota's als *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) en *De verantwoordelijke samenleving* (1987) en een reeks rapporten van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, uiteindelijk uit in het dikke rapport *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* (1990).⁴³ Waren de confessionele partijen de laatste decennia afzonderlijk niet meer in staat gebleken om een aan de moderne tijd aangepaste, samenhangende visie op de maatschappij en staat te formuleren, na de fusie slaagden zij hierin wel. De verschillen tussen de protestantse en katholieke tradities vormden daarbij geen onoverkomelijk beletsel, ofschoon zij wel als zodanig ervaren bleven worden. Zo werd in het rapport *Publieke gerechtigheid* geconstateerd:

"Het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en de subsidiariteitsidee zijn stellig niet met elkaar te vereenzelvigen. Zij geven uitdrukking aan verschillende waarden en het is zinloos om te proberen verschillen onder tafel te poetsen. Dat is ook niet nodig om tot een consistente visie op de overheid te komen.. Beide

vullen elkaar sterk aan en corrigeren elkaar ook. Vandaar dat in de loop van zijn korte geschiedenis het CDA op de noemer van de verantwoordelijke samenleving kon werken aan een hechte, ongekunstelde beginselenfusie."⁴⁴

De filosofie van de verantwoordelijke samenleving bleek in de jaren tachtig binnen het CDA aan te slaan, en tot op zekere hoogte ook daarbuiten. Inmiddels was door de voortijdige beëindiging van het fusieprotocol in 1984 - waarin de verdeling van posten binnen de partij over de verschillende 'bloedgroepen' was geregeld - en door het vertrek van een aantal 'loyalisten' de eenheid binnen het CDA bevorderd. Bovendien bleek het door het eerste kabinet-Lubbers gevoerde economische beleid geleidelijk op een zekere waardering te kunnen rekenen van het electoraat, hetgeen ook tot uitdrukking kwam in een stijging van de populariteit van Lubbers. Door dit alles, maar in eerste aanleg toch met name door de geslaagde karakterverandering in de richting van het christen-democratische partijtype, kon de partij verzekerd van de steun van de 'natuurlijke achterban'- bij de verkiezingen van 1986 in het offensief gaan en niet alleen randkerkelijke kiezers, maar ook een deel van het niet-kerkelijke electoraat aantrekken (de 'omgekeerde doorbraak').⁴⁵ In 1989 wist het CDA haar verkiezingswinst van negen zetels uit 1986 te consolideren. De geslaagde overgang van het confessionele naar het christen-democratische partijtype kan daarmee als het tweede bestanddeel van het succes van het CDA worden aangemerkt.

3. De verankering in het maatschappelijk middenveld

Wat hierboven werd gesteld over de positie van orthodox-protestanten en katholieken tussen ontzuiling en assimilatie, heeft niet slechts doorgewerkt op het (partij-)politieke vlak, maar heeft ook gevolgen gehad voor de ontwikkelingen in andere sectoren van de maatschappij. Want hoe kan de huidige Nederlandse samenleving worden gekarakteriseerd? Enerzijds is het klassieke patroon van de verzuiling tot het verleden gaan behoren. De katholieke, orthodox-protestantse en socialistische volksgroepen zijn niet langer verenigd in enkele van elkaar gescheiden organisatorische bouwwerken die zijn opgetrokken op een bepaald levensbeschouwelijk fundament. Met name zijn de sociale controle - en daarmee de dwangmatige aspecten van de verzuiling - en de vele (formele) banden tussen de verzuilde organisaties nagenoeg geheel verdwenen. Dit proces van ontzuiling lijkt bovendien onomkeerbaar, temeer omdat de waardenoriëntaties ook op individueel niveau teveel zijn verschoven.

Anderzijds betekent de ontzuiling evenwel niet, dat heden ten dage

ook alle maatschappelijk-politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag zijn verdwenen. Door het uitgebreide stelsel van overheidssubsidies, maar vooral door tijdige organisatorische en/of ideologische aanpassing aan het veranderde maatschappelijke klimaat, hebben relatief veel voormalige katholieke en protestants-christelijke organisaties zich in de een of andere vorm weten te handhaven. In sommige sectoren van de Nederlandse samenleving is organisatorisch veel bij het oude gebleven. Bijvoorbeeld op het terrein van het onderwijs en de omroepen, in de agrarische sector en in het geval van ouderen en vrouwen bleven protestants-christelijke organisaties naast katholieke bestaan. Wel is in deze gevallen vaak sprake geweest van een zekere ideologische aanpassing, met name in de zin van een 'opener' opstelling naar de samenleving als geheel. Daar waar verdergaande organisatorische aanpassing noodzakelijk bleek, traden fusieprocessen van tenminste drieërlei aard op. Het meest vergaand was het ontstaan van één groter algemeen verband, ten gevolge van de fusie van alle oorspronkelijke (protestants-christelijke, katholieke, socialistische en/of liberale) organisaties in de betreffende sector. Met name in de sectoren van het welzijnswerk en de gezondheidszorg hebben zich fusieprocessen van dit type voorgedaan (de 'ge vulde algemeenheid'), mede onder invloed van de met de opkomst van de verzorgingsstaat gepaard gaande subsidiëring door (en dus afhankelijkheid van) de overheid en professionalisering van de werkers. Soms ook ging een van oorsprong katholieke (of protestants-christelijke) organisatie samen met één van socialistische of liberale signatuur. Een algemene organisatie was dan veelal het resultaat. Volgens dit patroon verliep de fusie van de socialistische en katholieke vakcentrales NVV en NKV in het FNV. Tenslotte kwam het voor dat een katholieke organisatie samenging met een protestants-christelijke, met een algemeen-christelijke organisatie als uitkomst. Een voorbeeld uit deze categorie is, behalve de CDA-fusie, het samengaan van de katholieke en protestants-christelijke werkgeversorganisaties in het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW). In elk van deze varianten ging de organisatorische verandering veelal gepaard met de reeds aangeduide ideologische aanpassingen. Bij een aantal maatschappelijk-politieke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag lijkt de laatste tijd zelfs weer sprake te zijn van een nieuw elan, onder andere tot uitdrukking komend in reflectie op de eigen identiteit en discussies over de betekenis van het christelijk gedachtegoed voor de huidige samenleving. De herdenking van het christelijk sociaal congres uit 1891 in 1991 is hiervan een goed voorbeeld.⁴⁶

Al met al kan met de socioloog J.A.A. van Doorn over de veranderin-

gen in de voormalige katholieke en protestants-christelijke zuilen worden gesproken als van "een herdefiniëring en hergroepering van de confessionele belangen":

"Er valt veel te zeggen voor de stelling dat wat 'ontzuiling' is gaan heten in aanzienlijke mate bestond uit een herdefiniëring en hergroepering van de confessionele belangen. Herdefiniëring, in zoverre men ruimere dan eng-kerkelijke formules vond en uitdroeg ter legitimering van confessionele initiatieven; hergroepering, waar instellingen en organisaties van uiteenlopende levensbeschouwelijke kleur een interconfessioneel verbond sloten waarin hun eigenheid dan wel oploste maar waarmee het algemeen-confessioneel belang niettemin bleef gediend."⁴⁷

Dat noch de 'hergroepering', noch de 'herdefiniëring', noch de onder meer uit deze beide voortgekomen *revival* van de christen-democratie in de politieke sector op zichzelf blijkt te staan, is een belangrijk ideologisch succes voor het CDA. Een sterk maatschappelijk middenveld is immers een belangrijk element van het in de vorige paragraaf genoemde christen-democratische concept van de verantwoordelijke samenleving. De betrekkelijkheid van de ontzuiling is echter ook in een ander opzicht van belang in het kader van ons onderwerp. Vanouds wordt verondersteld, dat een deel van de macht van de confessionelen schuilt in het maatschappelijk middenveld. Daarbij wordt met name gewezen op de confessionele aanwezigheid in de 'koepels' op de terreinen van onderwijs, gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening.⁴⁸ Op grond van het bovenstaande is het aannemelijk, dat deze traditionele verankering van de confessionelen c.q. de christen-democraten in het maatschappelijk middenveld - ondanks alle veranderingen die ook hier hebben plaatsgevonden, zoals het verdwijnen van de banden tussen organisaties en ook van een aantal organisaties zelf - in belangrijke mate bewaard is gebleven. Dit vormt dan de derde en laatste component van de structurele verklaring voor het succes van het CDA in de jaren tachtig.

4. Besluit

In deze bijdrage stond de vraag centraal hoe het succes van het CDA in de jaren tachtig, dat tot uiting kwam in electoraal herstel en het kennelijk aansprekende ideologisch concept van de verantwoordelijke samenleving kan worden verklaard. De voorgestelde verklaring bestond uit een drietal elementen. Het eerste werd gevormd door het feit dat het in de jaren vijftig en zestig ingezette proces van ontzuiling in het geval van de orthodox-protestantse en katholieke volksgroepen niet automatisch heeft geleid tot hun complete sociale of culturele

assimilatie binnen de Nederlandse samenleving. Om die reden was er in de jaren zestig en zeventig in beginsel een draagvlak aanwezig voor de vorming van een christelijk geïnspireerde partij, die daardoor in de jaren tachtig eveneens kon rekenen op een - zij het slinkende, maar nog altijd niet te verwaarlozen - 'natuurlijke achterban'.

Daarnaast werd gewezen op de karakterverandering die de confessionele partijen in de aanloopperiode tot de fusie hebben ondergaan, waardoor zij trekken gingen vertonen van het 'christen-democratische partijtype'. Deze karakterverandering stelde het CDA in staat in de jaren tachtig in het 'offensief' te gaan en - behalve op de 'natuurlijke achterban' - ook een zekere aantrekkingskracht uit te oefenen op kiezers die aan de rand of zelfs buiten de kerk stonden.

De derde en laatste factor die bijdroeg aan het succesvolle optreden van het CDA bestond hierin, dat de traditionele verankering van de confessionelen c.q. de christen-democraten in het maatschappelijk middenveld, ondanks de veranderingen die ook hier hebben plaatsgevonden, waarschijnlijk nog altijd voor een groot deel in tact gebleven is.

Welk van de constituerende groeperingen van het CDA - ARP, CHU, KVP en de groep van de zogeheten rechtstreekse leden - heeft nu het meest van het succes van het CDA geprofiteerd? Deze vraag is, bij gebrek aan empirische onderzoeksgegevens, niet eenvoudig te behandelen. Wel kan in algemene zin worden opgemerkt, dat elk van de hierboven behandelde elementen van de karakterverandering van de confessionele partijen de nodige 'bezwaarden' heeft opgeleverd. Er zijn groepen orthodoxe katholieken, die een nauwere band tussen partij en Rooms-Katholieke Kerk voorstaan dan het CDA thans kent. Er zijn groepen voormalige KVP-ers, die nog altijd betreuren dat het CDA voor een exclusief-christelijke partijgrondslag heeft gekozen. En er zijn voormalige antirevolutionairen die de vooropstelling van de 'politieke overtuiging' een bedreiging achten voor het christelijk gehalte van het CDA. Tenslotte zijn er degenen, vooral uit de voormalige evangelisch-radicalen vleugel van de ARP, die maar met moeite het streven naar 'katholiciteit' door het CDA kunnen aanvaarden. Overwinnaars lijken de 'christen-democraten' uit elk van de drie oude groeperingen en de oorspronkelijke groep van de rechtstreekse leden die immers min of meer per definitie 'christen-democratisch' georiënteerd was. Binnen de eerstgenoemde groep hebben de katholieken uiteindelijk misschien nog het grootste voordeel bij de fusie gehad: als meest internationaal georiënteerde partij van de drie stond de KVP vanouds al het dichtste bij de Europese christen-democratie waartoe het CDA inmiddels volop is gaan behoren.

Onder de vier 'bloedgroepen' van voormalige antirevolutionairen,

christelijk-historischen, katholieken en rechtstreekse leden zijn in de jaren tachtig de belangrijkste posten binnen de partij verdeeld. Tot 1984 gebeurde dit krachtens het fusieprotocol; daarna op meer informele basis. Tot op heden echter wordt met name bij belangrijke posten als Kamer- of ministerszetels nog altijd gelet op de 'achtergrond' van kandidaten. Bij een beoordeling van de verdeling van deze posten moet ervoor gewaakt worden niet te snel tot een katholiek overwicht te concluderen. In 1986 bleek de meerderheid van de CDA-aanhang katholiek te zijn opgevoed en zich nog immer tot de katholieke kerk te rekenen. De Nederlands-Hervormden maakten bijna een vijfde van de CDA-aanhang uit, terwijl het gereformeerde aandeel slechts een tiende bedroeg.⁴⁹ Binnen afzienbare tijd zullen overigens de rechtstreekse leden de grootste groep binnen het CDA zijn, zodat mag worden aangenomen dat de intensiteit van de problematiek van de 'bloedgroepen' verder zal afnemen. Bovendien hebben 'onderstromen' met onderling afwijkende opvattingen inzake bijvoorbeeld de relatie tussen grondslag en politiek handelen reeds in belangrijke mate de plaats ingenomen van de oude 'bloedgroepen', zoals de aan het einde van de jaren tachtig binnen het CDA gevoerde 'technocratie-discussie' heeft aangetoond.⁵⁰

Intussen moet het succes van het CDA niet worden overschat. Enerzijds heeft de partij, zoals in de jaren tachtig is gebleken, als produkt van de ontzuiling kansen in de ontzuilde Nederlandse samenleving. Ook is een verdere groei van de partij in theorie niet uitgesloten.⁵¹ Anderzijds is het bestaan van het CDA aanzienlijk onzekerder dan dat van ARP, CHU en KVP in de hoogtijdagen van de verzuiling. De partij is nog altijd in belangrijke mate aangewezen op de 'natuurlijke achterban' die bestaat uit kiezers die het evangelie voor alle sectoren van de maatschappij relevant achten en op grond daarvan politiek willen bedrijven vanuit een christelijke inspiratie. Deze groep is, zoals gesteld, de afgelopen dertig jaar drastisch in aantal teruggelopen. Hoe dat verloop in de komende jaren zal zijn valt niet met zekerheid te zeggen; er wordt immers wel gesproken van een 'crisis van de secularisatie'. De meeste voorspellingen wijzen echter in de richting van een verdere afbrokkeling van deze groep en wel op twee fronten. Niet alleen zal het aantal christenen naar verwachting verder afnemen,⁵² ook wordt voorzien dat onder hen de steun aan christelijke organisaties geringer wordt.⁵³ Een gevolg hiervan kan zijn dat de huidige fase waarin orthodox-protestanten en katholieken verkeren slechts een overgangsfase zal blijken te zijn, die alsnog uitloopt op hun volledige assimilatie. Ook kan de hierboven beschreven karakterverandering van de confessionele partijen en van veel organisaties in het maatschappelijk middenveld op zichzelf reeds worden geïnterpreteerd als een vorm van culturele assimilatie, die *binnen* deze organisaties verder

zal voortschrijden. Er zou zich dan, met andere woorden, een 'interne secularisatie' binnen deze organisaties voltrekken.

Wat hiervan zij, het CDA zal de komende jaren waarschijnlijk in nog sterkere mate dan voorheen moeten laveren. Enerzijds moet het christen-democratisch karakter van de partij worden beklemtoond teneinde de (verder slinkende) 'natuurlijke achterban' niet van zich te vreemden, zoals Lubbers deed in zijn rede bij het tienjarig bestaan. Anderzijds dient het CDA zich te profileren op andere zaken (beleid, personen en dergelijke) om de groeiende groep kiezers waarbij het geloof geen prominente rol (meer) speelt bij het stemgedrag aan zich te binden. Daarbij zou de mate van steun en instemming voor het CDA vanuit de groep 'nieuwe christenen' - met de socioloog A.C. Zijdeveld te omschrijven als "mensen die niet (meer) kerkelijk-gelovig zijn, maar zich wel op de een of andere, vrij algemene manier met christelijke en dus Bijbelse waarden identificeren"⁵⁴ - wel eens van doorslaggevende betekenis kunnen worden voor de vraag of de paradoxale electorale en ideologische *revival* van de christen-democratie uit de jaren tachtig duurzaam van karakter zal zijn dan wel slechts van voorbijgaande aard.

noten

1. Toespraak minister-president Lubbers op CDA-jubileum-congres d.d. 27 oktober 1990 in het Congresgebouw te Den Haag. Het betreft hier de letterlijke, ongecorrigeerde tekst van de toespraak. Waar nodig zijn kleine letters vervangen door hoofdletters.

2. *Ibidem.*

3. *Ibidem.*

4. Zie voor een toepassing van de begrippen 'defensief' en 'offensief' op de door het CDA in 1986 gevolgde verkiezingsstrategie J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1988, 66-98.

5. Zie bijvoorbeeld H. Wansink, 'Het onweerstaanbare CDA', in: *Intermediair* 26 (1990), 38 (sep.), 20-29. Zie ook de verschillende kranten- en weekbladartikelen rond 11 oktober 1990, de eigenlijke datum van het CDA-jubileum en 27 oktober 1990, de dag van het jubileum-congres in Den Haag.

6. In deze bijdrage wordt het door C.S.L. Janse in zijn dissertatie aangebrachte onderscheid tussen sociale en culturele assimilatie aangehouden: "Van sociale assimilatie is sprake wanneer de leden van de subcultuur de voorkeur gaan geven aan de algemene organisaties en leefverbanden van de maatschappij boven de eigen subculturele organisaties en verbanden, zonder daarbij overigens (in eerste instantie) de eigen waarden en normen op te geven.. Bij culturele assimilatie

nemen de leden van de groepering de waarden, normen, verwachtingen en doelstellingen van de anderen over, zonder dat dit (direct) consequenties behoeft te hebben voor het voortbestaan van hun eigen subculturele organisaties en verbanden." Zie C.S.L. Janse, *Bewaar het pand: de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*. Houten, 1985, 38.

7. Zie hieronder.

8. De literatuur over verzuiling is omvangrijk. Voor een bibliografie over het onderwerp, zie M.P.C.M. van Schendelen, red., *Con-sociationalism, pillarization and conflict management in the low countries*. Meppel, 1984; speciale uitgave van *Acta Politica*, 19 (1984), 1 (jan.).

9. Definitie gebaseerd op A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, 1986 (zesde druk), 34-35.

10. Zie L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren: katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag, 1953.

11. Onder het 'gereformeerde deel van de protestants-christelijke zuil' wordt in deze bijdrage verstaan de 'gereformeerde gezindte', waartoe naast de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland onder andere ook behoren de leden van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Vgl. J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden: sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den Rijn, 1971, 7. Zie ook J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat: de geschiedenis van de AR-Partij*. Groningen, 1949; en C. Augustijn, J.H. Prins en H.E.S. Woldring, red., *Abraham Kuiper: zijn volksdeel, zijn invloed*. Delft, 1987.

12. H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980*. S.l. [Leiden], s.a. [1988]; G. Abma en J. de Bruijn, red., *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989).

13. Zie over de geschiedenis van de confessionele partijen onder andere L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen: ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen*. Utrecht, 1968; H. Righart, *Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionele politiek*. S.l., 1989; D.Th. Kuiper, 'Na honderd jaar: verandering of continuïteit', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma, red., *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)*. Baarn, 1990, 250-262; H. Righart en P. Luykx, red., *Honderd jaar confessionele politiek in Nederland* (verschijnt voorjaar 1991).

14. Deze veranderingen zijn tamelijk uitvoerig beschreven in de algemene historische en politicologische literatuur over het Nederlandse politieke stelsel. Zie onder andere Lijphart, *op.cit.*; J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den

Rijn, 1974; H. Daalder, *Politiek en historie: opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*. Amsterdam, 1990; en deel XV van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.

15. Gegevens ontleend aan R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 DNPP*. Groningen, 1986, 115-176.

16. In Europees verband werkten de drie partijen overigens reeds langer samen. Zij waren aangesloten bij de in 1947 opgerichte Nouvelles Equipes Internationales (NEI), die in 1965 werd omgevormd tot Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), en maakten vanaf 1953 deel uit van de christen-democratische fractie in de zogeheten Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap (vanaf 1958 het Europees Parlement).

17. Voor overzichten van andere, eveneens invloedrijke benaderingen van het fenomeen 'verzuiling', waaronder die in termen van 'sociale controle' en 'persistent pluralisme', zie onder andere M.P.C.M. van Schendelen, 'The views of Arend Lijphart and collected criticisms', in: Van Schendelen, *op.cit.*, 45-48; H. Daalder, 'The Netherlands: prototype of consociationalism?', in: H. Daalder, *Ancient and modern pluralism in the Netherlands. The 1989 Erasmus lectures at Harvard University*. Cambridge, 1989, 35-43. Voor verschillende van deze andere interpretaties geldt eveneens het bezwaar, dat - hoewel zij slechts zelden monocausaal van karakter zijn - het belang van 'geelofsfactoren' onderbelicht blijft. Zie hieronder.

18. Zie J. Klapwijk, 'Christelijke organisaties in verlegenheid', in: H. Bax e.a., red., *Christelijke organisaties in discussie: een bijdrage*. Den Haag, 1979. Klapwijk noemt en behandelt hierin achtereenvolgens het verlegenheidsmotief, het pro Rege-motief, het patrimonium-motief, het herkersteningsmotief, het antithese-motief, het beginsel-motief, het mondigheidsmotief en het emancipatie-motief. Zie ook *idem*, 'Christelijke organisaties en de dwang van het emancipatorisch denken', in: G. Heitink e.a., red., *Bewerken en bewaren: studies aangeboden aan prof. dr. Klaas Runia*. Kampen, 1982, 131-144; en J. Plomp, 'Voortgaan in bescheidenheid', in: Heitink, *op.cit.*, 145-156.

19. Zie voor de achterliggende mens- en maatschappijvisies W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen*. Deventer, 1988 (elfde, geheel herziene druk), 44-79, 80-110.

20. Hendriks, *op.cit.*, 94-95.

21. *Ibidem*, 122.

22. *Ibidem*, 44.

23. Uiteraard zijn de door Hendriks gegeven jaartallen benaderingen.

24. Hendriks, *op.cit.*, 249.

25. In andere sectoren van het maatschappelijk-politieke leven gaven christelijk-historischen soms wel de voorkeur aan neutrale organisaties.

26. J.M.G. Thurlings, *De wankelende zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Nijmegen, 1978 (tweede druk), 44.
27. Uiteraard zijn ook deze jaartallen slechts benaderingen.
28. Thurlings, *op.cit.*, 207-209.
29. Zie over de ontwikkelingen in katholieke kring, naast de studie van Thurlings, onder andere W. Goddijn, *De beheerste kerk: uitgestelde revolutie in R.K. Nederland*. Amsterdam, 1973; J.A. Coleman, *The evolution of Dutch Catholicism 1958-1974*. Berkeley, 1978; H. Bakvis, *Catholic power in the Netherlands*. Kingston/Montreal, 1981; J.H. Whyte, *Catholics in Western democracies: a study in political behaviour*. Dublin, 1981; Th.B.F.M. Brinkel, *Aggiornamento van de Katholieke Volkspartij: grondslag en koers van de KVP ter discussie 1966-1975*. S.l., s.a. [1983]; L.G.M. Winkeler en E.J. Simons, *Het verraad der clercken: intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse Katholicisme na 1945*. Baarn, 1987.
30. *De rapporten van de Groep van Achttien*. Den Haag, 1971, 5-6.
31. Van Holsteyn en Irwin, *op.cit.*, 79; zie voor een nadere invulling van het begrip 'natuurlijke achterban' ook G.A. Irwin e.a., 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', in: *Acta Politica*, 22 (1987), 2 (apr.), 129-179; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'The decline of the structured model of electoral competition', in: H. Daalder en G.A. Irwin, ed., *Politics in the Netherlands: how much change?* London, 1989, 21-41.
32. Ik heb deze karakterverandering eerder met de enigszins verwarrende term 'voorwaardelijke politisering' aangeduid in H.-M. ten Napel, 'Slaat politisering Nederlandse christen-democratie om in verzakelijking?', in: *Namens*, 4 (1989), 5 (sep.), 55-56. Zie ook R.A. Koole en H.-M. ten Napel, 'De riante positie in het vermaledijde "midden"', in: Righart en Luykx, *op.cit.* Zie over het fusieproces onder andere H. Borstlap en C.J. Klop, red., *De groei naar het CDA: momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Franeker, 1980; M. Bogaarts, 'Het einde van de KVP 1945-1980', in: *De Tijd*, 3 oktober 1980; de beide themanummers van *Civis Mundi* over 'Het CDA als religieus-politiek verschijnsel' (1980, no. 3/4); M. de Rijk, 'Het moeizame ontstaan van een brede centrumpartij', in: *Socialisme en Democratie*, 39 (1982), 7/8 (juli/aug.), 333-340; P.L. van Enk, *De aftocht van de ARP: jaren van strijd tussen macht en beginsel*. Kampen, 1986; en H.-M. ten Napel, 'Principiële verwantschap gaf doorslag in CDA-fusieproces', in: *Namens*, 5 (1990), 4 (juli), 30-34.
33. P. Luykx, "'Van de dorpspastorie naar het torentje": kerken en de macht der confessionele partijen', in: Righart en Luykx, *op.cit.*
34. *De rapporten van de Groep van Achttien*. Den Haag, 1971, 14.

35. Het betreft de adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, C.J. Klop, in: *Centraal Weekblad. Opinie- en informatieblad voor de gereformeerde kerken*, 25 januari 1991.
36. *Rapport grondslag en politiek handelen*. Den Haag, s.a. [1978], 30.
37. *Op.cit.*, 40-41. Zie naast het rapport ook: W.C.M. Klijn, 'Geloof en politiek in een christen-democratische partij', *Civis Mundi* 19 (1980), 4 (juli), 130-140.
38. De reserve heeft betrekking op de aanzienlijke onderlinge verschillen tussen de partijen, die doorgaans tot de (Europese) christen-democratische politieke familie worden gerekend.
39. Deze omschrijving van christen-democratische partijen is gebaseerd op werken als M.P. Fogarty, *Christian democracy in Western Europe, 1820-1953*. London, 1957; R.E.M. Irving, *The christian democratic parties of Western Europe*. London, 1979; J.-M. Mayeur, *Des partis catholiques à la démocratie chrétienne XIXe-XXe siècles*. Parijs, 1980; K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*. München, 1982; R. Papini, *L'internationale démocrate-chrétienne: la coopération internationale entre les partis démocrates-chrétiens de 1925 à 1986*. Parijs, 1988.
40. Fogarty, *op.cit.*, xiv.
41. Zie R.A. Koole, 'De broze metamorfose van het CDA', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 5 (mei) 135-139. Dat lang niet alle fusies tot gunstige resultaten leiden bewijst P. Mair, 'The electoral payoffs of fission and fusion', *British Journal of Political Science* 20 (1990), 1 (jan.) 134-135, 140.
42. Zie met name de door de gezamenlijke wetenschappelijke instituten van de drie partijen uitgebrachte rapporten *Plichten en perspectieven* (1974), *Gerede twijfel* (1974) en *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde* (1978).
43. *Publieke gerechtigheid: een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten, 1990. Een belangrijk eerder rapport was *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving* (1984). Zie verder G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economische leven*. Amsterdam, 1982; E.M.H. Hirsch Ballin, 'De christen-democratische politieke overtuiging omtrent de reikwijdte van democratisch-rechtsstatelijke politiek': in: A.J.M. Kreukels en J.B.D. Simonis, red., *Publiek domein: de veranderende balans tussen staat en samenleving*. Amsterdam, 1988, 111-137.
44. *Publieke gerechtigheid*, 133-134.
45. Irwin *et alia*, 'Verzuiling, issues'; zie ook C. van der Eijk en Ph. van Praag Jr., red., *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*. Amsterdam, 1987.

46. Voor wat betreft de kerken kan in dit verband worden gewezen op het conciliair proces en de grote belangstelling voor een boek als *Veertig woorden in de woestijn. Werkboek voor de gemeente bij de crisis van kerk, geloof en cultuur* van Bernard Rootmensen, waarvan in korte tijd een zevende druk verscheen (Den Haag, 1990).
47. J.A.A. van Doorn, 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn, P.B. Lehning, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel, 1989, 137.
48. Zie bijvoorbeeld recentelijk J.G.A. van Mierlo, *Pressiegroepen in Nederland*. Den Haag, 1988.
49. A.A.G. Peijnenburg en J.J.M. van Holsteyn, 'Religie en verzuiling', in: Van Holsteyn, Irwin en Van der Eijk, *op.cit.*, 58-59.
50. Zie H.-M. ten Napel, 'Slaat politisering Nederlandse christen-democratie om in verzakelijking?', 57; *Appèl en weerklank*. Den Haag, 1983, 5.
51. Onderzoek wees enige jaren geleden uit, dat het CDA van alle Nederlandse partijen over het grootste potentiële electoraat beschikt, met een omvang van 52,9%. Zie J.N. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: Van Holsteyn, Irwin en Van der Eijk, *op.cit.*, 183. Zie ook C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 7/8 (juli/aug.), 192-204.
52. Bij ongewijzigde voortzetting van de huidige trend schat het Humanistisch Verbond het aantal katholieken in het jaar 2000 op 20% van de bevolking, het aantal hervormden op 5% en het aantal gereformeerden eveneens op 5%. Zie P. Doorn en Y. Bommel, *Maar... men moet toch iets wezen: nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland*. Utrecht, z.j., 24-25. Zie ook W. Uitterhoeve, red., *De staat van Nederland: Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang*. Nijmegen, 1990, 23-26.
53. Zie bijvoorbeeld G. Dekker, *Godsdienst en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie*. Kampen, 1987, 229.
54. A.C. Zijderveld, 'Van oude en nieuwe christenen. Cultuur en religie en het CDA', in: *Christen Democratische Verkenningen* 9 (1990), 9 (sep.), 366-372, aldaar 366. Zie ook E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: een visie op Nederland en de Nederlanders*. Amsterdam, 1989, 200-210, 232.